

ДЫЯЛЕКТНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ Ё МАЎЛЕННІ ГЕРОЯЎ АПОВЕСЦІ ЯНКІ БРЫЛЯ «НІЖНІЯ БАЙДУНЫ»

Н. У. Чарнаброўкіна

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, charnabroukinann@bsu.by*

Матэрыялам для артыкула стала аповесць Янкі Брыля «Ніжнія Байдуны», у якой пісьменнік стварае вобразы сваіх землякоў. Адным са сродкаў характарыстыкі персанажаў з'яўляецца іх маўленне. У артыкуле разглядаюцца дыялектныя маўленчыя асаблівасці, выяўляюцца перададзеныя пісьменнікам фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту, ужытыя ў мове твора праклёны, лаянкавыя словы, раскрываецца іх роля ў мастацкім кантэксце.

Ключавыя словы: гаворка, дыялект, дыялектызм (фанетычны, лексічны, марфалагічны), праклён, лаянкавыя слова.

Нішто так добра не характарызуе нацыю, як народныя гаворкі. На жаль, сёння іх у чыстым выглядзе можна пачуць дастаткова рэдка. Як адзначаюць даследчыкі, «па прычыне актыўнай міграцыі насельніцтва, а таксама пад уздзеяннем беларускай і асабліва рускай літаратурных моў адбываецца разбурэнне дыялектных сістэм, размыванне межаў гаворак, архаізацыя моўных з'яў, якія склаліся ў мінулыя эпохі. Практыка апытання інфарматараў паказвае, што ў сельскай мясцовасці традыцыйнай гаворкай валодаюць пераважна карэнныя жыхары, узрост якіх 80 і больш гадоў» [5, с. 3]. Можна сказаць, што сярод прадстаўнікоў маладзейшых пакаленняў больш ужывальнымі з'яўляюцца руская, беларуская мовы або трасянка. Таму з дыялектнай мовай сёння мы можам сустрэцца пераважна ў творах мастацкай літаратуры. Прыкладам гэтаму стала аповесць Янкі Брыля «Ніжнія Байдуны». Увогуле дыялектная лексіка досыць часта сустракаецца ў мастацкіх творах, асабліва ў прозе: «...у ёй дыялектызмы могуць выконваць не толькі эстэтычную, але і назывную ці інфармацыйную функцыю, таму што ў многіх выпадках яны выступаюць спецыфічнымі мясцовымі назвамі агульнавядомых ці невядомых на значнай тэрыторыі прадметаў, з'яў, дзеянняў, працэсаў і звязаных з імі розных прымет, акалічнасцей і інш.» [1, с. 6].

Юнацкія гады Янкі Брыля звязаны з вёскай Загора на Наваградчыне (сёння вёска Загор'е Карэліцкага раёна Гродзенскай вобласці). Даследчыкі адзначаюць, што гаворкі, уласцівыя Гродзеншчыне, валодаюць шэрагам характэрных рыс: яны цалкам уваходзяць у асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы; маюць рысы паўднёва-заходняга дыялекту, за межы якога не выходзяць; адносяцца да адной групы гаворак – гродзенска-баранавіцкіх [4, с. 86–87].

Вобраз сваёй малой радзімы стварае Янка Брыль у аповесці «Ніжнія Байдуны», у якой мы бачым не толькі каларытныя абліччы вяскоўцаў. Па словах Уладзіміра Навумовіча, «гэта натуры непаўторныя, самабытныя. Дзеючыя

асобы – людзі простыя, зямныя, працавітыя. Многія з персанажаў – вострыя на язычок, кемлівыя, добразычлівыя, сумленныя. Шчырасць, гасціннасць, мяккасць, дабрыня, цяплівасць уласцівы вяскоўцам» [6, с. 68]. Таксама ў апавесці мы чуем гаворку жыхароў Ніжніх Байдуноў, жарты, цікавыя выслоўі. Крыніцай матэрыялу, які лёг у аснову твора, сталі асабістыя ўспаміны пісьменніка. «Народная славеснасць нараджаецца ў побыце, суседскіх зносінах і выяўляе сябе ў жартаўлівых мянушках..., толькі сваім зразумелых намёках і выслоўях..., дасціпных анекдотах, заснаваных на рэальных выпадках, удасканаленых выдумкай і артыстызмам ніжнебайдунцаў» [7, с. 260]. Менавіта тую гаворку, якую ён чуў з дзяцінства, перадае пісьменнік праз гутарку герояў апавесці.

У маўленні герояў апавесці вызначаюцца наступныя фанетычныя асаблівасці:

- няпоўнае недысімілятыўнае аканне: *бабо, едзьмо* (*Крычаць не крычаць, а мы з табою, бабо, едзьмо!* [3, с. 92]);

- перадача дзекання і цекання ў запазычаных словах: *лейценант* (*Іван Сцяпанавіч сціпла, з поўнай перакананасцю сказаў: «Што жэ, пішы лейценант»* [3, с. 14]), *унцер* (*На царскай службе ён быў унцерам нейкага там асобага чыгуначнага батальёна...* [3, с. 7]);

- замена гука [ф] гукамі [т], [х], [хв]: *арха* (*З аднаго палена будзе мала-тарня, а з другога арха* [3, с. 21]), *Тодар* (*Дзядзька Тодар, як і Цімох Ярмоліч, служыў у царскай кавалерыі і здорава мог пасля, на начлезе, трубіць у кулак* [3, с. 54]), *хвіга* (*Добры нос чарку (ці хвігу) за тыдзень чуе* [3, с. 92]).

Таксама ў гаворцы персанажаў выяўляюцца дыялектныя марфалагічныя асаблівасці:

- ужыванне назоўнікаў у форме клічнага склону: *браце* (*Святы ўжо, браце мой, праведнік, – усміхаецца Цімох* [3, с. 19]), *дзеда* (*Ты жэ, дзеда, – сказала яна, – усіх на тым свеце перапалохаеш* [3, с. 14]), *пане* (*Пане, кажу яму, ён ні за што вас, як муху, плясне* [3, с. 72]);

- супадзенне вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў з назоўным: *зарэзала дзве гусі* (*Завэзара пазаўчова дзве гусі...* [3, с. 7]);

- замена роду ў назоўніках іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца збегам зычных: *дзярыжэбля* (*Дзе там шабля, а дзе «дзярыжэбля» былі ў яго ў тых салдатах, не вельмі хто ў вёсцы разбіраўся* [3, с. 13]), *цігра* (*Цігра ты ўсурыйская!* [3, с. 7]);

- замена роду назоўнікаў, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *дзяўчук* (*Мая старэйшая сястра Уляна, цяпер ужо зусім бабуля, была тады дзеўчуком...* [3, с. 13]),

- замена роду назоўнікаў III скланення: *маладзёж* (*Людзі на беразе смяюцца, вядома жэ, – лічы, адзін маладзёж* [3, с. 89]);

- ужыванне ўласных назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам *-а*: *Захара* (*Жонка, увішняя і даволі-такі звяглівая цётка Юста, называла яго павясковаму: не Захар, а Захара...* [3, с. 6]);

- выкарыстанне формы парнага ліку назоўнікаў: *тры медале* (*У дзеда былі тры медале і нейкі бела шлык на галаве, а на нагах калюгі, выступкі з вострымі*

наскамі [3, с. 13]), **брахунэ** (*Брахунэ вы! Што толькі сліна вярзе... [3, с. 85]), латке* (Табе сабакі рвуць, ці што? Біў латке – зноў латке!.. [3, с. 61]), **Рагачэ** (Дзе што добрае зробіцца, дык усё ж мы, **Рагачэ** ды **Рагачэ** [3, с. 74]);

- выкарыстанне ў якасці выказніка лічэбнікаў роднага склону: **чатырох** (Крыльцоў (ці стрыхароў) на хаце **чатырох** [3, с. 17]);

- ужыванне формы даўно мінулага часу дзеяслова: **быў праславіўся** (Дзядзька Тодар **праславіўся быў** яшчэ і Арэсевой сучкай [3, с. 59]);

- ужыванне зваротных дзеясловаў з постфіксам **-сё**: **ажаніўсё** (І яшчэ, браце мой, не **ажаніўсё** [3, с. 23]), **забыўсё** (Ці ты ўжо, можа, зусім **забыўсё**? [3, с. 19]), **баюсё** (Які я там бабнік – проста адзін **баюсё** спаць [3, с. 23]), **нажы-вёмсё** (Было гэта даўно, ужо Косцю за сорака, а ён яшчэ ўсё кавалер, яшчэ ўсё кажа: «Паспеем! **Нажывёмсё!**» [3, с. 18]), **прымергаваўсё** (**Прымергаваўсё** я толькі, прыціх, і толькі ўжо, браце мой, яна намерылася нагу маю разануць – калі хаплю яе за падчарэўе!.. [3, с. 21]), **трапіўсё** (Разумны доктар **трапіўсё** [3, с. 21]), **хацеласё** (Рэзаў, браце мой, колькі яму **хацеласё!**.. [3, с. 21]);

- прыслоўі **тутака, тамака** (Ох, і далі ж мы ім **тамака** [3, с. 76]).

У гаворцы ніжнебайдунцаў сустракаюцца лексічныя і семантычныя дыялектызмы:

- **баба** ў значэнні ‘жонка’ (Дзедава **баба** чай піла ўпрыкуску, са сподачка, палажыўшы на прыпол сабе ручнік [3, с. 79]),

- **бойка** ў значэнні ‘посуд, у якім збіваюць масла’ (Вы панімаеце, што такое па-дзеравенскі **бойка**? – разварушваў яго Чыркун. – Такая храновіна з сасновых клёпак, у якой б’юць масла [2, с. 68]),

- **братавуха** ў значэнні ‘жонка брата’ (Я бачыў яго разам з яе бабуляй і мамай, адна з якіх мая маці, а другая **братавуха** [3, с. 40]),

- **вобуў** у значэнні ‘абутак’ (Дзеўкі мае, Катрыно, зрабілі ў хаце цэлую краву: паліца **вобуу** – чаравікі, туфлі, снягоўцы [3, с. 33]),

- **картопля** ў значэнні ‘бульба’ (Абагнаўшы **картоплю**, Цімох завёў на пашу каня, а самому дахаты не вельмі рупіць [3, с. 18]),

- **май** у значэнні ‘клён’ (...там, дзе ў нашым агародзе, у кутку ад вуліцы расце вялікі **май** (так у нас называюцца клёны), тады стаяла курная хатка [3, с. 13]),

- **панцак** у значэнні ‘пярловыя крупы’ (Косця папрасіўся зрабіць гэта першы, саслаўшыся на гарох з панцаком [3, с. 18]),

- **прыткі** ў значэнні ‘круты’ (Рэчка наша спакойная, з тарфяністым дном, шмат крутых (у нас кажуць «**прыткіх**», а то і «спрытных») берагоў, над берагамі многа падрэзаў, а на дне – вялікага куп’я [3, с. 41]),

- **сняговец** у значэнні ‘валёнак’ (Дзеўкі мае, Катрыно, зрабілі ў хаце цэлую краву: паліца **вобуу** – чаравікі, туфлі, **снягоўцы** [3, с. 33]),

- **шпікняр** у значэнне ‘свіран’ (...валілі збожжа з купецкіх «шпікняроў» (вялізных свірнаў), ад Бейліна і Бісінкевіча [3, с. 71]).

Асаблівую непаўторнасць мове жахароў Ніжніх Байдуноў надаюць праклёны, якія ў мастацкім творы з’яўляюцца сітуацыйна-неабходнымі элементамі мовы герояў і дапамагаюць «больш дэталёва, тонка і натуральна раскрыць мастацкі вобраз» [2, с. 128]. Па сваёй структуры яны суадносяцца з простымі сказами, якія

пачынаюцца з часціцы *каб*. Гэта пераважна развітыя сказы з дзейнікам, выражаным асабовым займеннікам: *каб ты наеўся чэмеру* [3, с. 6], *каб ты тоўкся па смерці казою* [3, с. 6], *каб ты на сцену дзёрся* [3, с. 7], *каб ты каменем (крыцаю) сеў* [3, с. 7], *каб ты бокам ездзіў* [3, с. 7], *каб вы на хлеб пелі* [3, с. 7], *каб яна яму здохла* [3, с. 89]. Таксама ў творы сустракаюцца праклёны, суадносныя з двухсастаўным сказам з дзейнікам-назоўнікам, а пры выказніку ўжываецца ўскоснае дапаўненне, выражанае асабовым займеннікам у форме роднага ці давальнага склону: *каб цябе свінні пад плотам кешкалі* [3, с. 6], *каб табе крумкач вочы выдзеўб* [3, с. 7], *каб табе язык нечага аблез* [3, с. 33]. Радзей сустракаюцца кленічы, якія па сваёй структуры суадносяцца з аднасастаўным сказам: *каб табе губы абсыпала* [3, с. 7].

Асобную групу складаюць ужытыя ў аповесці «Ніжнія Байдуны» лаянкавыя словы, якія надаюць гаворцы адценне гумару: *ідры твае карашкі (У хатцы жыў дзед Карашок, якога так празвалі за прыгаворку «ідры твае карашкі»* [3, с. 13]), *трасца іх матары (Памочнікі прыйшліся плёхаўцам, работнічкі, трасца іх матары!* [3, с. 24]).

Землякі Янкі Брыля – простыя людзі. Пісьменнік стварае іх вобразы часам з павагай, часам з любоўю і цеплынёй, а часам з гумарам. Пры гэтым дыялектныя асаблівасці, якімі Янка Брыль насычае гаворку ніжнебайдунцаў, надзвычай удала раскрываюць іх характары. Сучасны чытач, знаёмячыся з творам, можа ўявіць, як размаўлялі продкі пісьменніка, якія мясцовыя асаблівасці сустракаліся ў іх гаворцы, і пры гэтым адчуць яго настальгію па дзіцячых і юнацкіх гадах, калі такую гаворку ён мог чуць штодня, а таксама любоў да сваіх каранёў, да роднай зямлі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Абабурка М. В.* Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў : кароткі слоўнік-даведнік. Мінск : Выш. шк., 1979. 144 с.
2. *Бадзевіч З. І.* Каб ты доўга жыў... Праклёны ў творах Якуба Коласа // *Мова – літаратура – культура* : VII Міжнар. навук. канф., прысв. 130-годдзю з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 27–28 вер. 2012 г. : зб. навук. артык. / рэд. : Т. І. Шамякіна [і інш.]. Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2012. С. 126–130.
3. *Брыль, Я.* Выбраныя творы : у 3 т. Т. 3. Мінск : Маст. літарат., 1993. 654 с.
4. *Даніловіч М. А.* Лінгвістычнае кразнаўства Гродзеншчыны : дапам. Гродна : ГрДУ, 2008. 227 с.
5. Дыялектная мова Гродзеншчыны : хрэстаматыя / аўт.-склад. М. А. Даніловіч, Н. К. Памецька. Гродна : ГрДУ, 2007. 260 с.
6. *Навумовіч У. А.* Нацыянальны характар беларуса ў аповесцях Янкі Брыля // *Веснік БДУ. Сер. 4 : Філалогія. Журналістыка. Педагогіка.* 2006. № 2. С. 68–72.
7. *Нікіфарава В. Б.* Творчасць Янкі Брыля і народная культура: плёнасаць сувязі // *Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики* : в 2 ч. Ч. 2 : Матер. X Междунар. науч. конф., 19–21 сент. 2004 г., г. Гродно / отв. ред. А. С. Смирнов, Т. Е. Автухович. Гродно : ГрГУ, 2005. С. 258–263.